

Дајана Лазаревић*

Институт за политичке студије, Београд

Миша Стојадиновић**

Институт за политичке студије, Београд

ПРИСУСТВО ВЕЛИКЕ ИСТОЧНЕ КРИЗЕ У СРПСКОЈ ИСТОРИОГРАФИЈИ***

Сажетак

Овај рад анализира присуство и тумачење Велике источне кризе (1875 – 1878) у српској историографији, са посебним освртом на библиографску традицију и доприносе кључних српских аутора. Циљ рада јесте критички преглед најзначајнијих аутора и њихових интерпретација, како би се указало на развој историографске мисли и подстакло даље истраживање ове теме. Посебно се истиче значај библиографских дела која представљају најпотпунији преглед југословенске литературе о Великој источној кризи и чине незаменљив ослонац за истраживаче. Централни део рада посвећен је анализи доприноса најистакнутијих историчара који су писали на ову тему – Саве Грујића, Васиља Поповића, Милорада Екмечића и Владимира Стојанчевића. Њихова дела приказана су у контексту различитих методолошких и истраживачких приступа: од сведочења непосредног учесника догађаја до дубоких научних анализа. Аутори изводе закључак да Велика источна криза представља трајно релевантну тему српске историографије и указују на потребу стварања нове библиографије, која ће представити допринос историчара развоју ове теме од 1980. године до данас.

Кључне речи: Велика источна криза, српска историографија, Сава Грујић, Васиљ Поповић, Милорад Екмечић, Владимир Стојанчевић

* Имејл адреса: dajanalazarevic93@gmail.com; ORCID 0009-0001-2534-450X; Институт за политичке студије, Београд.

** Имејл адреса: icemishast@yahoo.com; ORCID 0000-0003-0774-5390; Институт за политичке студије, Београд.

*** Рад је настао у оквиру пројекта „Велика источна криза и словенски свет: историјски, политиколошки и културолошки аспекти”, у организацији Историјског архива „31 јануар“, Врање и Института за политичке студије, Београд, финансираног од стране Министарства културе Републике Србије.

УВОД

У раду се анализира присуство тумачења Велике источне кризе (1875 – 1878) у српској историографији, са посебним освртом на библиографске традиције и доприносе кључних српских аутора. Основна замисао рада није стварање библиографије, већ преглед аутора и њихових тумачења, који би могли да заинтересују читаоце и истраживаче на ову тему. Фокус је дакле на интерпретативном прегледу, односно, ауторима, њиховим радовима и тумачењу. Овај приступ комбинује елементе библиографског прегледа, историографске анализе и интерпретативне синтезе. Фокус стога постају најзначајнији аутори тога доба, кратко представљање радова, анализа кључних интерпретација и указивање на разлике и сличности у приступима. Историографска анализа полази са основа да је историографија уједно и интерпретативна дисциплина, због чега се текст усмерава на најзначајније ауторе тог периода, као и на њихов идејни и друштвени приступ, уз напомену да постоји много шири круг аутора од оног који ће бити обухваћени радом. Библиографски приступ је ту само као полазиште али не и циљ, јер се не тежи потпуном обухвату дела већ њиховом значају и утицају у конкретном друштвеном-историјском миљеу. Посебно се истиче значај библиографских дела из југословенског периода, а који обухватају преглед литературе о Великој источној кризи до 1979. године (Јелена Максин и Аница Лолић), односно 1981. године (Милорад Радевић).

Рад указује на сва дела која су на тему Велике источне кризе написана у трајању од једног века. За научну јавност би сличан осавремењени подухват био од значаја. То би подразумевало библиографију дела српских аутора о Великој источној кризи, од самог историјског догађаја до данас, будући да последњих година постоји интересовање научне јавности за ову тему. Средиште овог рада представља анализа доприноса четворице аутора: Саве Грујића, Васиља Поповића, Милорада Екмечића и Владимира Стојанчевића. Представљена су њихова најпознатија дела и анализе поменутих историјских догађаја, њихови узроци и касније последице. Сваки од наведених аутора је писао на специфичан начин, што нам даје могућност да проблематику сагледамо из више углова: Грујић је био непосредни учесник српско-турских ратова; Поповић је научно утемељио истраживање Источног питања и представио сукоб интереса великих сила на Балкану; Екмечић је најобухватније и најдубље сагледао Источно питање и Велику источну кризу, указујући на Балкан као трајну спорну тачку великих сила;

Стојанчевић је критички анализирао развој историографије на ову тему. Кључни циљ овога рада јесте проучавање и наставак историјске традиције, али и указивање на то шта би могло да се уради у будућности по овом питању у славу историјске науке.

БИБЛИОГРАФИЈА ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ЛИТЕРАТУРЕ

Библиографије су скупови библиографских података који имају изузетну вредност у истраживањима, с обзиром на то да сакупљају и верно и објективно приказују сву грађу одређеног аутора, одређене теме или објављених радова у одређеном историјском периоду. Истраживачи који посвећују пажњу Источном питању или Великој источној књизи не могу да се не осврну на једну врло интересантну и, из библиографске перспективе – вредну књигу, коју су приредиле Јелена Максин и Аница Лолић: „Библиографија југословенске литературе о Великој источној кризи 1875-1878. Књ. 1, 1875-1978” (Максин & Лолић 1979). Књига је изашла у Београду 1979. године и привукла је велику пажњу научне јавности.

Максин и Лолић нису давале своје оцене обухваћене литературе, нити им је циљ био писање историјске студије. У питању је библиографија као систематски регистар радова објављених у периоду од 1875. до 1978. године на тему Велике источне кризе. Обухваћене су књиге, чланци и прилози из југословенске научне и публицистичке продукције. Књига је превасходно намењена историчарима, библиотекарима, библиографима и архивистима, и представља до сада најпотпунију библиографију објављену на тему Велике источне кризе. Библиографске јединице распоређене су хронолошки, што омогућава праћење развоја интересовања и истраживања о овом питању током више од једног века. Излазак ове библиографије је изазвао позитивне реакције у научној јавности (Љушић 1981, 70; Војводић 1978).

Редакцију књиге Максин и Лолић извршио је истраживач Милорад Радевић (1935 – 2011), аутор чланка „Библиографија југословенске литературе о Великој источној кризи 1875-1878: Расправе, чланци и прилози у часописима 1878-1941”, објављеног 1987. године у Зборнику Историјског музеја Србије (Радевић 1987).

Дакле, шта је заједничко библиографском прегалништву Максина, Лолић и Радевића? Заједничка је објективност при прикупљању грађе, свеобухватност објављених материјала и прецизне смернице у истраживању за њихове читаоце.

Заједничко им је и обраћање пажње на радове одређених српских историчара: Саве Грујића, Васиља Поповића, Милорада Екмећића, Владимира Стојанчевића, али и Владана Ђорђевића, Ристе Ј. Драгићевића, Петра Борисављевића, Димитрија Ђурића, Љубомира Јовановића, Стевана Грујића, Душана Вуксана, Јована Дамјановића, Мила Вукчевића, Антонија Јовановића, Николе I Петровића Његоша, Михаила Кнежевића, Светозара Магдаленића, Ивана С. Павловића, Вукашина Петровића, Владимира Ђоровића, Пере Тодоровића, Јована Хаџи-Васиљевића и др (Радевић 1987; 156 – 158). За њих можемо рећи и да су били најплоднији аутори у овим областима, а Радевић је њихова дела поделио на: „1/ расправе и чланке; 2/ радове учесника и савременика догађаја; 3/ документе; 4/ дневнике; 5/ мемоаре и казивања; 6/ разно” (Радевић 1987; 135).

Водећи се изборима библиографа и историчара из наше научне традиције, изабрали смо четири аутора дела о Великој источној кризи које ћемо посебно истаћи. Основни критеријум за њихов избор била је научна посвећеност овој теми, број радова које су оставили за собом и укупан допринос истој, али и указивање библиографа и историчара на њихова дела као репрезентативна. Наравно, изражавамо жељу да се прикупљање библиографских података на ову тему настави, да се раније библиографије осавремене и прилагоде данашњим условима, узимајући у обзир пораст пажње истраживача према теми Велике источне кризе последњих година.

САВА ГРУЈИЋ

Иако се корени Велике источне кризе на нашим просторима налазе пре свега у српској историографији, овај рад ће учинити мали заокрет, ставивши на самом почетку анализе овог веома комплексног феномена Саву Грујића (1840 – 1913), српског генерала, државника и дипломате, учесника Српско-турских ратова 1876 – 1878. и носиоца Обилићевих медаља. На Грујића су, као хроничара и историчара епохе Велике источне кризе указивали аутори Радевић, Максин и Лолић.

Поред војног и дипломатског позива, Сава Грујић је аутор низа војних расправа које до данас служе као извор релевантних историјских података о Источном питању, Српско-турским ратовима, Великој источној кризи, догађајима који су им претходили и узрочно-последичним везама. Најпознатији међу њима су: „Први прилог за историју Српско-турског рата 1876: одношаји српско-турски пред рат 1876 год.” (Грујић 1897а), „Бугарски добровољци у српско-турском

рату 1876. године” (Грујић 1892), „Мобилизација српске војске за рат 1876. године” (Грујић 1897δ), „Наш ратни план 1876.г. и мишљења о њему: други прилог за историју Српско-турског рата 1876.г.” (1897в), и бројне друге анализе о вођењу Српско-турског рата, узроцима, последицама и околностима.

Грујић не показује амбицију да се бави историјском науком нити њеном методологијом, али његова дела су незаобилазна у тумачењу околности везаних за наведене историјске периоде. У приказу књиге „Војна организација Србије” Саве Грујића, Горан Д. Матић каже следеће: „И поред временске дистанце више од скоро једног века од објављивања овог дела, можемо констатовати да је имати добро организовану и мотивисану војску, способну за највећа напрезања и жртве остала једна од основних идеја и за данашњу Србију” (Матић 2015, 281; Грујић 2014). По Матићевом мишљењу, „овим делом успешно је реализована намера издавача да подсети стручну јавност на дело које је било једно од камена темељаца за стварање нове српске војске, као основе нове југословенске државе, настале 1918. године, након окончања Првог светског рата” (Матић 2015, 281).

Након нешто више од 100 година, ово дело се прештампава и служи као вредно војно и историјско штиво, аутора који је био директан учесник ратова са „босфорским болесником”.

ВАСИЉ ПОПОВИЋ

Један од првих и најпознатијих трудбеника на пољу расветљавања питања Велике источне кризе био је српски историчар Васиљ Поповић (1887 – 1941), на чија истраживања и закључке су се позивали многи други велики историчари, међу којима су и Милорад Екмечић и Владимир Стојанчевић. С обзиром на његово присуство у српској историографији о Великој источној кризи и ослањање потонјих колега на његово дело, уврстили смо га у нашу кратку анализу. Пореклом из Столца у Босни, Поповић је од 1933. до Априлског рата 1941. био универзитетски професор у Београду.

У погледу Велике источне кризе Поповић је тврдио да значај Берлинског конгреса (1878) лежи у томе што је Европа коначно сузбила Русију да не решава Источно питање као своје питање. Након тога, Аустрија је после готово једног и по века закорачила на Балканско полуострво и сузбила српске претензије на Босну и Херцеговину. Мисао о аустријском продирању, каже Поповић, према Солуну као противтежу руском заузимању Цариграда, изрекао је један аустриј-

ски дипломата већ 1850. у једном меморандуму (Поповић 2024).

Поповић је био прилично плодан аутор, а српска историографија о Великој источној кризи не може се разматрати без освртања на његово дело. Вреди поменути: „Источно питање у Политовој политичкој идеологији” (Поповић 1933а), „Цар Никола II и Источно питање” (Поповић 1934), „Пољска и Источно питање у 17. веку” (Поповић 1933б), „Источно питање: историски преглед борбе око опстанка османлиске царевине у Леванту и на Балкану” (Поповић 1924), „Историја новог века. Део 2, (1815-1940), за VIII разред реалних и класичних гимназије и реалке” (Поповић 1940а), „Европа и српско питање у периоду ослобођења 1804-1918” (Поповић 1940б) и др.

Иако се Поповић није бавио само и искључиво овим историјским периодом, он је о њему дао највећи истраживачки допринос. Занимљиво је како он описује расподелу снага и позиција на Берлинском конгресу, где су, под председништвом Бизмарка, биле заступљене велике силе и Турска. Он сматра да треба обратити пажњу на излагања румунског и грчког представника о њиховим позицијама, а затим и на предлог Енглеске да се Грчка прими у чланство Конгреса. Тиме, како објашњава Поповић, да би „били што јаче заступљени грчки интереси против словенских” (Поповић 2024). Русија наступа „бугарофилски”, Енглеска „гркофилски”, Немачка подржава аустријске аспирације према Балкану, „нарочито према Босни и Херцеговини, а против интереса Србије и ујединитељске словенске идеје”. „Француска се није мешала у њихов сукоб због последица рата 1870-1871”, као ни Италија. Руски представник саветује српског да пронађе заједнички језик са Аустроугарском, уз обећање да ће се „Русија разрачунати са њом у наредних 15 година”. Истовремено се смањује територија Бугарске и „цепа на два дела, турска војска повлачи” (Поповић 2024).

Према наводима истраживача Мирослава Јовановића о делима Васиља Поповића, наводи се тврдња како је настало једно од његових најпознатијих дела „Источно питање. Историјски преглед борбе око опстанка Османске царевине у Леванту и на Балкану” (Јовановић 1997; према Поповић 1928). У периоду између два светска рата на универзитетима је постојала пракса да професори израђују синтезе где би дали преглед предаване области. Ти прегледи су представљали уџбеничку литературу, која се користила и много шире ван граница студентских потреба – у научним круговима и јавности. Због тога се може, према наводима Јовановића, сврстати Васиљ Поповић међу најистакнутије српске историчаре међуратног периода. Студија

о Источном питању из 1928. године до данас је интересантна истори-
чарима и истраживачима који се баве овим периодом. Међутим, не
треба заборавити да се Поповић, у складу са својим позивом, умно-
гоме бавио и методологијом историјских наука. Са те тачке гледишта,
занимљив је његов рад „Европа и српско питање у периоду ослобо-
ђења 1804 – 1918” из 1940. године (Јовановић 1997; према Поповић
1940δ). Јовановић као изузетно концизно и прегледно дело наводи
још и „Историја новог века 1492 – 1815” (Јовановић 1997; према По-
повић 1940а и Поповић 1940δ). Ову књигу карактерише методолошка
иновативност и способност да привуче и заинтересује читаоце.

МИЛОРАД ЕКМЕЧИЋ

Аутор који је дао највећи допринос у расветљавању пита-
ња Велике источне кризе је Милорад Екмечић, због чега смо посеб-
ну пажњу у овој анализи усмерили на њега. Његова дела се и данас
прештампавају, будући да постоји велико интересовање за њих, што
ћемо детаљно објаснити.

Познати српски историчар Милорада Екмечића (1928 – 2015)
у свом интервјуу у недељнику „Печат” каже: „Проклет онај који жели
рата. Ја сам га доживео од 1941. до 1945, када сам два пута једва спа-
сао главу. Пало је мојих 67 Екмечића, најмлађа Анђелина, преклана у
четвртом месецу после рођења, најстарији деда Шћепан са 77 година.
Али нека је проклет и онај који мисли да ратови представљају дело
неодговорних појединаца, а не инструменте кроз које се цеди процес
историјског развоја. Хегел је ратове назвао чистиљштима за будући
развој. Маркс вели да се историја састоји од планина костију и долина
крви изгинулих. У српској историји су се увек ценили витешки рато-
ви, укључујући и оне које смо – као Бој на Косову 1389 – губили. Нико
такве ратове није платио крвавије од нас, нисмо их желели, али их
нисмо могли избећи” (Вучелић 2016). Те речи су довољне да се свако
замисли о оправданости ратова у прошлости или будућности.

Милорад Екмечић се у својим истраживањима прилично по-
светио питањима Велике источне кризе, њеним узроцима и резултати-
ма. Како наводи истраживач из Косовске Митровице, Јован Алексић,
Екмечић је 1954. године објавио први чланак под називом „Почетак
босанског устанка 1875. године” у „Годишњаку историског друштва
Босне и Херцеговине” (Алексић 2025, 94). Почев од тог чланка, истра-
живачки опус Екмечића на тему Велике источне кризе се увећавао
и богатио, остављајући неизбрисив траг у српској историографији и

осветљавајући мање позната збивања у Србији и на Балкану током овог турбулентног историјског периода.

У приказу истраживача Радослава Петровића у „Историјским записима” 1963. године налази се податак да је Милорад Екмечић 1960. године одбранио докторску дисертацију на тему „Устанак у Босни 1875-78”, која је под истим насловом и исте године претворена у научну монографију (Петровић 1963, 317; према Екмечић 1960).

Како је ово дело настало, односно одакле је црпљена научна фактографија, детаљно објашњава Петровић. Екмечић је користио историјску и архивску грађу коју је проналазио у Бечу, Загребу, Задру и Београду, обраћајући пажњу и на унутрашње и спољне политичке чиниоце Кризе. Стање кметске, тј. сељачке „побуњености”, Екмечић види као природно, тј. нормално, јер кмет је у вишеструко тешком положају и мора да се бори за опстанак када услови за живот постану неподношљиви. То је први људски фактор устанка. Други су „трговци, који живе уз аустроугарску границу, трпе њихово насиље (политичке и економске природе), окрећу се Србији која им је благодона, па природно желе уједињење са њом”. Трећи људски фактор се огледа у „беговској класи, која сакупља порез од кметова, а када се кметови побуне, онда опстанак обеју друштвених класа долази у питање” (Петровић 1963, 317).

Екмечић је унео бројне новитете у истраживање о почетку Велике источне кризе на Балкану, а један од њих је да је Јамничку скупштину оценио као „догађај од прворазредног значаја”, односно „напор да се једна стихија конституише у јединствен политички покрет” (Петровић 1963, 318; Екмечић 1960, 156). „У Босни су деловале и националне организације чија је срж идеје била уједињење са Србијом (тајне организације српске владе на подручју Босне, Уједињена омладина, Дружина за уједињење и ослобођење српско, Група српских социјалиста)”. Главни носилац жеље за уједињењем је „босански сељак који тежи опстанку у оквирима Србије”, тј. живот на слободној земљи и у слободној држави (Екмечић 1960, 234).

На територији Босне, према објашњењима Екмечића, делују две пропаганде – Аустроугарске и Србије, које се појављују међу разним народских staleжима. Попут других и потоњих аутора, Екмечић обраћа пажњу на политику Русије, која умногоме обележава судбину Србије и Балкана. Иако Петровић превише идеолошки наглашава своју оцену Екмечићевог става према руском утицају кроз спољну политику, он ипак истиче велики значај руске политике и словенофил-

ских комитета (Екмечић 1960, 230; Петровић 1963, 320).

Занимање Екмечића за Источно питање и Велику источну кризу трајало је деценијама унапред. Осврћући се на Екмечићева истраживања о Великој источној кризи, Јован Алексић тврди да је он, за разлику од Васиља Поповића, сматрао да је „Источно питање отворено крајем 18. века на подстицај Русије, Пруске и Аустрије, након што је постигнут споразум око поделе Пољске” (Алексић 2025, 95). Тиме се може извести закључак да је Источно питање шири и важнија тема него што јој истраживачи и историчари заправо дају на значају. Оваква Екмечићева поставка нас наводи на закључак да је у сржи ове историјске проблематике заправо „прерасподела моћи и начин споразумевања у глобалним односима између западноевропских држава и Русије. „Линија раздвајања” зона утицаја Великих сила се, према Екмечићевим истраживањима, „повлачила преко јужнословенског простора и увек је била разлог његове политичке нестабилности” (Алексић 2025, 95; према Екмечић 1999, 84). Тако Екмечић закључује „да Источно питање у свом класичном облику може постојати само у својој суженој варијанти, као питање разграничења сфера утицаја Русије и Запада на рачун балканских народа” (Алексић 2025, 95; према Екмечић 1999, 84).

Екмечић је оставио бројна дела о Источном питању и њеној централној проблематици – Великој источној кризи: „Стварање Југославије 1 и 2” (Екмечић 1989а, Екмечић 1989б), „Дуго кретање између клања и орања” (Екмечић 2007), „Босна и Херцеговина 1802–1878.” (Екмечић 2002), „Спољнополитички оквир југословенске историје новог века” (Екмечић 1988), „Српска војска у националним ратовима од 1876. до 1878.” (Екмечић 1997а), „Слика о Босни и Херцеговини у европској путописној литератури од 1850. до 1878. године” (Екмечић 1997б), „Улога дон Ивана Мусића у Херцеговачком устанку 1875–1878. године” (Екмечић 1997в) и др.

Оно што као разлог избијања Велике источне кризе наводе сви српски историчари, укључујући Екмечића, Владимира Стојанчевића, Чедомира Попова и многе друге, јесте „увећање пореских обавеза, које се временом претварало у израбљивање до граница несношљивости”. Босанско–херцеговачким „зависним сељацима на име пореза је узимано између 65% и 80% годишњих прихода” (Попов 2008, 112).

Да су дела Екмечића и даље актуелна и цењена, преживевши такозвани „суд историје”, сведочи и крупан издавачки подухват „Православне речи” и Архива Војводине у Новом Саду из 2021. године, да

се капитална дела Екмечића објаве у 15 томова, у луксузном издању (Екмечић 2021). Источно питање и Велика источна криза доминирају у овом петнаестотомнику.

ВЛАДИМИР СТОЈАНЧЕВИЋ

Владимир Стојанчевић (Скопље, 1923 – Београд, 2017) био је један од најзапаженијих научника који су се бавили питањем присуства Велике источне кризе као теме у српској научној историографији. Како је његова област истраживања обухватала српску историју 19. и 20. века, својеврсна рекапитулација и анализа литературе изгледа природно, нарочито што је састављена без жеље да се бави библиографским описом објављених публикација. Поменута анализа се налази као поглавље у научној монографији „Српски народ у Старој Србији у Великој источној кризи 1876 – 1878” из 1998. године, што ствара врло користан преглед објављене литературе до краја 20. века на тему Велике источне кризе (Стојанчевић 1998).

У поглављу „О потреби изучавања другог Српско-турског рата 1877 – 1878. године”, Стојанчевић изводи следеће закључке: да је српска историографија „посвећивала веома мало пажње изучавању проблематике народноослободилачког покрета српског народа у Турској и српско-турских ратова 1876-1877-1878. године”, као и „сплета околности у дипломатским, политичким и друштвеним круговима, који би били изазвани након поменутог покрета и ратова” (Стојанчевић 1998, 75). Он се позива на „Статистику” објављену у листу „Јавор” (Јавор 1879, 1054-1055); „Дипломатску историју Србије за време српских ратова за ослобођење и независност, Други рат” Јована Ристића (Ристић 1898), ког је Стојанчевић нарочито ценио као аутора, проучавао и цитирао његова дела; „Наш рат са Турцима 1876/77. године” Петра Пешића (Пешић 1925) и истраживања Саве Грујића о српско-турским ратовима (Грујић 1902).

У свом оцењивању научних радова (узимајући у обзир монографије и чланке), Стојанчевић је прилично строг, наводећи: „За сто година од њиховог издијања [устанка Срба у Турској, српско-турских ратова], једва да је било написано десетак добрих књига, а само двадесетак значајнијих критичких чланака и расправа посвећено је овом знаменитом периоду српске историје, који је означао крај једног раздобља и почетак другог у историји Србије XIX и почетка XX века” (Стојанчевић 1998, 75).

Међу часописима који су се бавили одјеком Велике источне кризе у Србији, посебно место заузима часопис „Ратник”, којег као добар извор литературе наводи и академик Стојанчевић. Пун назив часописа је гласио: „Ратник – лист за војне науке, новости и књижевност” и излазио је у издаваштву Министарства војног у Београду у периоду 1879 – 1941. године. Часопис је био подељен у три дела: 1. уводни део, 2. научни и поучни део, и 3. новине и књижевност. Управо у другом делу објављивани су чланци који су анализирали различите војне операције, као и догађаје током Велике источне кризе, преносећи их са идеолошког становишта српског војног врха (Хасановић 2007, 73–74; Ратковић-Костић 2000, 60).

Период везан за Велику источну кризу, догађаји који су јој претходили и последице које је оставила, били су велика истраживачка инспирација Владимира Стојанчевића. Оставио је бројна дела везана за овај период историје: 1. чланке: „Историјска етнографија Босне у XIX веку до окупације 1878.” (Стојанчевић 2016); „Србија, Аустро-Угарска и Русија од Санстефанског мира до Берлинског конгреса” (Стојанчевић 1998а), „Југоисточна Србија у време ослобођења 1877/78. године” (Стојанчевић 1975); „Миладин Никачевић Симић, наш просветно-национални рад у Македонији и Старој Србији” (Стојанчевић 2016а); „Село (и мудирлук) Никодим у српско-бугарским односима од краја 19. века до Хуријета 1908. године” (Стојанчевић 2016б); 2. књиге: „Из српске историјске прошлости: (1804-1918)”, која је изашла у чак 27 томова (Стојанчевић 2012–2016), „Историјска прошлост крајева југоисточне Србије у периоду српске националне револуције 1804-1878. године: зборник радова” (Стојанчевић 2014) и многе друге.

Стојанчевић је истицао значај Русије као чиниоца у спољној политици Србије у време српско-турских ратова, наглашавајући ослањање Србије на Русију у погледу политике, дипломатије, финансирања војске. Русија је пружала подршку Србији, и војске ових двеју држава су напредовале у освајању територија које је држала Турска. Према Санстефанском споразуму између Русије и Турске (1978), Турска је изгубила готово све земље на Балканском полуострву, али Србија није добила све територије које је хтела. То је делимично исправљено на Берлинском конгресу (Стојанчевић 1998, 77).

Стојанчевић у својим историјским освртима након Берлинског конгреса истиче значај истраживања Владимира Ђоровића о односима између Србије и Аустроугарске у 20. веку, који су умного-

ме обележили њену судбину (Ђоровић 1936) и истраживања Васиља Поповића о српско-европским односима у истом периоду (Поповић 1940). Он каже да је на страни Србије, односно кнеза Милана, постојало колебање око уласка Србије у Други руско-турски рат због несигурности у исход тог рата и онога што би Србија могла да добије од њега. У Прокламацији Кнеза Милана, 1. децембра 1877. године, говори се следеће: „И ако велика и храбра војска руска може, и без вашег суделовања, да увенча успехом ону свету ствар, коју је ЦАР АЛЕКСАНДАР узео под своју моћну заштиту, ништа нас на свету не може ослободити од дужности, коју Српски Народ има да изврши као члан хришћанских народа на истоку, коју Србија треба да испуни и према себи и према племену своме” (Кнез Милан 1877).

Стојанчевић каже да је овом прокламацијом Србија заузела заштитнички став према Србима у Турској и да се руско-турски рат води за ослобођење хришћана на Балкану (Стојанчевић 1998, 78). Притом се, осим на значење саме прокламације, позива на друге правне акте који на аналоган начин објашњавају улазак Србије у руско-турски рат (Грујић 1923; Шкерковић 1952).

Кроз своје огледе и објашњавање Велике источне кризе и њених одјека у Србији, Стојанчевић се позива и на чувеног историчара Милорада Екмечића и његове закључке, кроз дела наведена у овој краткој анализи.

ЗАКЉУЧАК

Анализа присуства и тумачења Велике источне кризе у српској историографији показује да овај историјски догађај заузима трајно релевантно место, али и да је његово проучавање било неуједначено и условљено методолошким, идејним и временским оквирима у којима су одређени аутори деловали. Аутори су истакли значај библиографских радова, као обједињених скупова библиотеграфских података који најбоље осликавају радове у српској историографији посвећене периоду Велике источне кризе, њених узрока и последица.

Код великог броја аутора који су писали на ову тему, посебна пажња је обрађена на оне који су најдубљи траг и оставили: Сава Грујић, Васиљ Поповић, Милорад Екмечић и Владимир Стојанчевић. Аутори примећују и акценат наведених аутора на политичке актере великих сила, чији су се интереси у прошлости (а можемо повући паралелу и са оним што се дешава данас) увек секли негде на простору Балкана. Сукоб интереса је обично резултирао крвавим ратовима, док је обичан народ желео само једно: слободан живот у слободној земљи.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Алексић, Јован Ј. 2025. „Корени и узроци Велике источне кризе (1875 – 1878) у огледалу научног опуса Милорада Екмечића”. *Лесковачки зборник*, LXV: 93-111. doi 10.46793/LZ-LXV1.093A.
- Војводић, Јагода. 1978. „Јелена Максин, Аница Лолић: Библиографија југословенске литературе о великој источној кризи 1875-1878, Књ. 1, 1875-1978, Историјски институт, Београд 1979, стр. 147”. *Зборник Мајице српске за историју* 29: 192 – 194.
- Вучелић, Милорад. 2016. Академик Милорад Екмечић 1928-2015. – национални ауторитет од најређег соја”. *Печаћ*, 385. Доступно на: <https://www.pecat.co.rs/2015/09/akademik-milorad-ekmecic-istoricar-predstoji-nam-nova-staljingradska-bitka-2/>
- Грујић, Јеврем. 1923. *Зайиси III (Друџа влада Обреновића и турски ратници)*. Београд: 289-308.
- Грујић, Сава. 1892. *Буџарски добровољци у српско-турском рату 1876. године*. Београд: Краљевско-српска државна штампарија.
- Грујић, Сава. 1897а. *Први џироли за историју Српско-турског рата 1876 : одношаји српско-турски џред рат 1876 год*. Београд : [д. и.].
- Грујић, Сава. 1897б. *Мобилизација српске војске за рат 1876. године*. Београд : [д. и.].
- Грујић, Сава. 1897в. *Наш ратни џлан 1876.г. и мишљења о њему : гру-џи џироли за историју Српско-турског рата 1876.г.* Београд: Штампарија краљевине Србије.
- Грујић, Сава. 1902. „Грађа за Историју Српско-турског рата”. *Ојерације џимочко-моравске војске*, III (1). Београд.
- Грујић, Сава. 2014. *Војна ојанизација Србије*. Београд: Факултет безбедности.
- Екмечић, Милорад. 1960. *Устјанак у Босни 1875-78*. Сарајево: Веселин Маслеша.
- Екмечић, Милорад. 1988. „Spoljnopolitički okvir jugoslovenske istorije novog veka”. *Jugoslovenski istorijski časopis (JIĆ)*. Beograd: Savez istorijskih društava Jugoslavije: 31–43.
- Екмечић, Милорад. 1989а. *Стјварање Јујославије 1790-1918. 1*. Београд: Просвета.
- Екмечић, Милорад. 1989б. *Стјварање Јујославије 1790-1918. 2*. Београд: Просвета.
- Екмечић, Милорад. 1997а. „Српска војска у националним ратовима од 1876. до 1878.” *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX*

- века. Београд: БИГЗ: 118–151.
- Екмечић, Милорад. 1997д. „Слика о Босни и Херцеговини у европској путописној литератури од 1850. до 1878. године”. *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*. Београд: БИГЗ: 151–173.
- Екмечић, Милорад. 1997в. „Улога дон Ивана Мусића у Херцеговачком устанку 1875–1878. године”. *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*. Београд: БИГЗ: 173–203.
- Екмечић, Милорад. 1999. „Покушаји периодизације и дефиниције Источног питања”. *Срби на историјском раскришћу*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Екмечић, Милорад. 2002. „Босна и Херцеговина 1802–1878.”. *Дијало о прошлости и садашњости*. Београд: Службени лист СРЈ: 155–173.
- Екмечић, Милорад. 2007. *Дуо крепање између клања и орања: историја Срба у Новом веку 1492–1992*. Београд: Завод за уџбенике.
- Екмечић, Милорад. 2021. *Устанао у Босни : 1875-1878; Разнолики историјски сисии. [Књ.] 1, 2, 3, 4, 5; Срби на историјском раскришћу; Дијало о прошлости и садашњости; Револуција 1848. и Балкан; Оледи из историје; Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века; Дуо крепање између клања и орања : историја Срба у Новом веку : (1492-1992); Стварање Југославије : 1790-1918. Књ. 1 и 2; Рајни циљеви Србије 1914*. Нови Сад : Православна реч : Архив Војводине.
- Јавор. 1879. „Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877-78 године”. *Јавор*, 8 (33): 1054-1056. <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=numerated&id=14619&m=2#page/538/mode/2up>
- Јовановић, Мирослав. 1997. „Поповић, Васиљ”. Енциклопедија српске историографије. Београд: Knowledge.
- Кнез Милан. 1877. „Прокламација моме драгом народу”. *Избор стиприх иројиса*: 133-136. <https://www.uzzpro.gov.rs/doc/biblioteka/bib-propisi/proklamacije/1-1877-p-Proklamacija-rata-za-oslobodjenje-i-nezavisnost.pdf>
- Љушић, Радош. 1981. „Јелена Максина - Аница Лолић, Библиографија југословенске литературе о Великој источној кризи 1875-1878, књига I, 1875-1978 (у редакцији Милорада Радевића), Историјски институт, Града, књ. 20, Београд 1979, 145”. *Историјски гласник* 1-2: 170.

- Максин, Јелена & Аница Лолић. 1979. *Библиографија југословенске литературе о великој Источној кризи 1875-1878*. Књ. 1, 1875-1978. Београд: Историјски институт : Просвета.
- Матић, Горан Д. 2015. „Приказ књиге ‘Војна организација Србије’ Саве Грујића”. *Војно дело*, 1: 279-281.
- Петровић, Радослав. 1963. „Милорад Екмечић: Устанак у Босни 1875-78. (Веселин Маслеша, Сарајево, 1960, стр. 391)”. *Историјски записи*, 2: 317-320.
- Пешић, Петар. 1925. *Наш рат са Турцима 1876/77. године*. Београд.
- Попов, Чедомир. 2008. *Источно питање и српска револуција 1804-1918*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Поповић, Васиљ. 1924. *Источно питање : историски преглед борбе око оцетанка османлиске царевине у Леванту и на Балкану*. Београд: Геца Кон.
- Поповић, Васиљ. 1933а. „Источно питање у Политовој политичкој идеологији”. *Летопис матице српске* 1/3: 26-30.
- Поповић, Васиљ. 1933б. „Пољска и Источно питање у 17. веку”. *Летопис матице српске*, 1: 40-52.
- Поповић, Васиљ. 1934. „Цар Никола II и Источно питање”. [Б. м. : б. и.]
- Поповић, Васиљ. 1940. *Европа и српско питање у периоду ослобођења 1804-1918*. Београд.
- Поповић, Васиљ. 1940а. *Историја новој века. Део 2, (1815-1940) : за VIII разред реалних и класичних гимназије и реалке*. Београд : Народна просвета.
- Поповић, Васиљ. 1940б. *Европа и српско питање : у периоду ослобођења 1804-1918*. Београд : Г. Кон.
- Поповић, Васиљ. 2024. „Велика криза на Истоку 1875-1878”. *Велики рат*. Доступно на: <https://velikirat.rs/prolog-page/istocno-pitanje/velika-kriza-na-istoku-1875-1878/>
- Радевић, Милорад. 1987. „Библиографија југословенске литературе о великој источној кризи 1875-1878. : Расправе, чланци и прилози у часописима 1878-1941.” *Зборник Историјској музеја Србије* 24: 135-159.
- Ратковић-Костић, Славица. 2000. „Војни часопис „Ратник” 1879-1934. : прилог историографској анализи садржаја”. *Војноисторијски гласник* 50 (1/3): 59-68.
- Ристић, Јован. 1898. *Дипломајска историја Србије за време српских ратова за ослобођење и независност, Друи рат*. Београд: Штампарија код «Просвете» - С. Хоровица.

- Стојанчевић, Владимир. 1975. „Југоисточна Србија у време ослобођења 1877/78. године”. *Лесковачки зборник*, XV: 71-78.
- Стојанчевић, Владимир. 1998. *Српски народ у Старој Србији у Великој источној кризи 1876 – 1878*. Београд: Јавно предузеће Службени лист СРЈ : Балканолошки институт САНУ.
- Стојанчевић, Владимир. 1998а. „Србија, Аустро-Угарска и Русија од Санстефанског мира до Берлинског конгреса”. *Српски народ у Старој Србији у Великој источној кризи 1876–1878*. Београд: 317–329.
- Стојанчевић, Владимир. 2014. *Историјска прошлост крајева југоисточне Србије у периоду српске националне револуције 1804-1878. године : зборник радова*. Ниш: Филозофски факултет.
- Стојанчевић, Владимир. 2016. „Историјска етнографија Босне у XIX веку до окупације 1878.”. *Catena mundi*. Књ. 3, [О националном идентитету Срба]. Београд: Catena mundi: 297-301.
- Стојанчевић, Владимир. 2016. *Из српске историјске прошлости : (1804-1918), 1-27*. Пирот: Пи прес.
- Стојанчевић, Владимир. 2016а. „Миладин Никачевић Симић, наш просветно-национални рад у Македонији и Старој Србији”. *Вардарски зборник* 11. Београд: Српска академија наука и уметности: 131-163.
- Стојанчевић, Владимир. 2016б. „Село (и мудирлук) Никодим у српско-бугарским односима од краја 19. века до Хуријета 1908. године”. *Вардарски зборник* 11. Београд: Српска академија наука и уметности: 165-178.
- Ђоровић, Владимир. 1936. *Односи између Србије и Аустроугарске у XX веку*. Сарајево.
- Хасановић, Ивана. 2007. „Часопис Ратник : идеолошка и војно-структурална концепција листа : (1921-1929.)”. *Наша прошлост* 8: 73-96.
- Шкеровић, Никола. 1952. *Закључци седница Министарског савета Србије 1862-1898*. Београд: Државна архива Н.Р. Србије, грађа II: 311-330.

*Dajana Lazarević**

*Miša Stojadinović***

Institute for political studies, Belgrade

THE PRESENCE OF THE GREAT EASTERN CRISIS IN SERBIAN HISTORIOGRAPHY***

Resume

This paper analyses the presence and interpretation of the Great Eastern Crisis (1875–1878) in Serbian historiography, with particular emphasis on the bibliographic tradition and the contributions of key Serbian authors. The paper aims to provide a critical review of the most significant historians and their interpretations, highlighting the development of historiographical thought and encouraging further research on this topic. Special attention is given to bibliographic works that offer the most comprehensive overview of Yugoslav literature on the Great Eastern Crisis and serve as an indispensable foundation for researchers. The central part of the paper is devoted to an analysis of the contributions of Sava Grujić, Vasilj Popović, Milorad Ekmečić, and Vladimir Stojančević. Their works are examined within the context of different methodological and research approaches, ranging from the testimony of a direct participant in historical events to in-depth scholarly analyses. The authors conclude that the Great Eastern Crisis remains a permanently relevant topic in Serbian historiography and argue for the compilation of a new bibliography that presents historians' contributions to the field's development from 1980 to the present day.

Keywords: Great Eastern Crisis, Serbian historiography, Sava Grujić, Vasilj Popović, Milorad Ekmečić, Vladimir Stojančević

* E-mail address: dajanalazarevic93@gmail.com; ORCID 0009-0001-2534-450X; Institute for Political Studies, Belgrade.

** E-mail address: icemishast@yahoo.com, ORCID 0000-0003-0774-5390; Institute for Political Studies, Belgrade.

*** The paper was written as part of the project "The Great Eastern Crisis and the Slavic World: Historical, Political and Cultural Aspects", organized by the Historical Archive "31 January", Vranje and the Institute for Political Studies, Belgrade, funded by the Ministry of Culture of the Republic of Serbia.

